

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

EUROPEAN EXPERIENCE OF INTERACTION BETWEEN PUBLIC MANAGEMENT BODIES AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Мельниченко Б.Б., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теорії та філософії права,
конституційного та міжнародного права

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті проаналізовано європейський досвід взаємодії органів публічного управління та інститутів громадянського суспільства. Зазначено, що створення державою належних умов для розвитку громадянського суспільства, громадської ініціативи, налагодження ефективної взаємодії між органами влади та інститутами громадянського суспільства мають надзвичайно вагомe значення для реалізації демократичних перетворень у нашій державі. Адже активне, впливове й розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної держави та відіграє одну з ключових ролей у впровадженні нагальних суспільних змін, управлінні державою, вирішенні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем. Констатовано, що поняття «громадянське суспільство» дуже часто пов'язують із тим, що визначається в політології як «третьій сектор», тобто недержавними й неекономічними громадськими структурами. Зауважено, що звертаючись до теми громадянського суспільства та публічного управління, варто враховувати насамперед ефективність взаємодії держави та суспільства і те, наскільки держава може виражати інтереси індивідів, неурядових організацій, груп інтересів тощо. Адже саме в контексті такого взаємозв'язку суспільство може визначити публічне управління та напрями його здійснення. Виявлено, що на сучасному етапі розвитку демократичних країн практичні взаємовідносини держави і неурядових організацій ґрунтуються на численних формах взаємодії між ними. Такі форми є доволі різноманітними, а їх конкретні види залежать від особливостей національної правової системи та політичних традицій. Указано, що в більшості європейських країн уже сформовано нормативну базу, яка визначає основні умови функціонування громадських організацій. Головним її завданням є чітко окреслення основних ролей, принципів і механізмів співпраці між органами влади та організаціями громадянського суспільства.

Ключові слова: органи публічного управління, інститути громадянського суспільства, взаємодія органів публічного управління та інститутів громадянського суспільства.

The article analyzes the european experience of interaction between public management bodies and civil society institutions. It is noted that the creation of appropriate conditions by the state for the development of civil society, public initiative, the establishment of effective interaction between the authorities and civil society institutions are extremely important for the implementation of democratic transformations in our country. After all, an active, influential and developed civil society is an important element of any democratic state and plays one of the key roles in implementing urgent social change, governing the state, solving political, socio-economic and humanitarian problems. It is stated that the concept of "civil society" is very often associated with what is defined in political science as the "third sector", ie non-state and non-economic public structures. It is noted that when addressing the topic of civil society and public management, it is necessary to take into account the effectiveness of interaction between the state and society and the extent to which the state can express the interests of individuals, NGOs, interest groups and more. After all, it is in the context of such a relationship that society can determine public administration and the directions of its implementation. It is revealed that at the present stage of development of democratic countries the practical relations between the state and non-governmental organizations are based on numerous forms of interaction between them. Such forms are quite diverse, and their specific types depend on the specifics of the national legal system and political traditions. It is pointed out that in most European countries a regulatory framework has already been formed, which determines the basic conditions for the functioning of public organizations. Its main task is to clearly outline the main roles, principles and mechanisms of cooperation between the authorities and civil society organizations.

Key words: public management bodies, civil society institutions, interaction of public management bodies and civil society institutions.

Постановка проблеми. Створення державою належних умов для розвитку громадянського суспільства, громадської ініціативи, налагодження ефективної взаємодії між органами влади та інститутами громадянського суспільства мають надзвичайно вагомe значення для реалізації демократичних перетворень у нашій державі. Адже активне, впливове і розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної держави та відіграє одну з ключових ролей у впровадженні нагальних суспільних змін, управлінні державою, вирішенні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем. Це вказує на актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці таких українських та іноземних учених, як В.М. Алексєєв, А.О. Галай, В.Б. Ковальчук, Т.П. Крушельницька, Н.А. Липовська, А.М. Михненко, І.О. Панчук, В.С. Папуша, Ю.П. Сурмін, Р.В. Шагієва та інші.

Мета статті – проаналізувати європейський досвід взаємодії органів публічного управління та інститутів громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто зазначити, що європейські інституції завжди приділяли

увагу розвитку громадянського суспільства. Ще в 1951 р. Рада Європи визнала важливість громадських організацій, а право громадян на зібрання та об'єднання було гарантовано низкою конвенцій. Важливим кроком у визнанні ролі громадянського суспільства стало затвердження Радою Європи Рекомендацій щодо розвитку та посилення громадських організацій у Європі (1998 р.) та Основоположних принципів статусу громадських організацій у Європі (2002 р.) [1].

У світовій науці сьогодні одержав визнання підхід до громадянського суспільства як до комплексу суспільних відносин, що не залежить від держави, але взаємодіє з нею. Він поєднує в собі: 1) добровільно та неупорядковано утворені первинні самоврядні спільноти людей (родина, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, релігійні та інші об'єднання); 2) сукупність недержавних (неполітичних), економічних, соціальних, духовних, моральних й інших суспільних відносин; 3) виробниче й приватне життя людей, їх звичаї, традиції, правила; 4) сферу самоврядування вільних індивідів і їх організацій, захищену законом від безпосереднього втручання в неї з боку державної влади й політики [3, с. 195].

Як зазначають учені, категорія «громадянське суспільство» є однією з найважливіших для дослідження і пояснення процесів, що відбуваються в соціумі та формують соціальну дійсність у її різних аспектах. Саме тому застосування категорії «громадянське суспільство» є широким і поліфункціональним, що й визначає її дискусійність і постійну актуальність у сучасному світовому та українському науковому дискурсі. Розмаїття поглядів на сутність громадянського суспільства зумовлене визначальними конкретними історичними чинниками. Тобто зміст ідеї громадянського суспільства є віддзеркаленням як різного історичного досвіду, стану політичної системи і традицій культури певного суспільства, так і постійного впливу безлічі чинників сучасності, що зумовлюють перманентність формування концепції громадянського суспільства [3, с. 212].

Громадянське суспільство, на думку більшості вчених, є найсприятливішим середовищем для втілення в життя прав і свобод людини та громадянина, ідеалів свободи та рівності, а також інших демократичних та гуманістичних принципів, які, по суті, є базовими правовими цінностями [4; 5].

Поняття «громадянське суспільство» дуже часто пов'язують із тим, що визначається в політології як «третій сектор», тобто з недержавними і неекономічними громадськими структурами. У визначеннях ООН є чіткі критерії, що дають змогу зарахувати ту чи іншу структуру саме до «третього сектора», а саме: 1) організована структура (самостійна організація, яка має статут, організаційні структури, певні напрями роботи, цілі тощо); 2) приватний характер (інституціональне відокремлення від держави); 3) автономність (самостійність у управлінні, непідконтрольність ні державі, ні комерційним структурам); 4) неприбутковість (метою створення або діяльності організації не може бути одержання прибутку; прибуток організації, який вона отримала внаслідок комерційної діяльності, може використовуватися лише на статутні цілі, а кошти чи майно організації після ліквідації не розподіляються між її членами чи засновниками, а використовуються лише зі статутною метою); 5) добровільність (організація утворюється на основі доброї волі осіб чи особи, що є засновником) [4, с. 105–106].

Характеризуючи сучасну картину діяльності громадських організацій Європи, можна систематизувати їх напрями роботи в такій класифікації: надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг, які ані держава, ані комерційні організації не можуть забезпечити самостійно, з виробленням інноваційних підходів до забезпечення таких послуг; благодійництво та надання адресної й оперативної благодійної допомоги; представлення та просування інтересів різних груп населення; участь громадян в ухваленні рішень і, як результат, забезпечення більшої ефективності цих рішень, зважаючи на врахування інтересів різних соціальних груп; здійснення громадського контролю за владою та ведення ефективної боротьби з корупцією [6].

Звертаючись до теми громадянського суспільства та публічного управління, варто враховувати ефективність взаємодії держави та суспільства і те, наскільки може держава виражати інтереси індивідів, неурядових організацій, груп інтересів тощо. Адже саме в контексті такого взаємозв'язку суспільство може визначати публічне управління та напрями його здійснення [2].

Очевидно, що публічне управління й громадянське суспільство існують у межах єдиного комунікаційного поля. Незважаючи на розходження їх структури (ієрархічної та мережевої), циклічності дії, функцій, за самою природою і досвідом історичного розвитку ці елементи перебувають у тісній взаємодії. Саме це забезпечує реалізацію основної суспільної функції – розвитку суспільства [7].

В умовах сьогодення взаємодія громадянського суспільства і держави виявляється в тому, що громадянське

суспільство є таким: слугує соціальною основою держави, не існує поза державою; розвивається в системі взаємодії з державою через партії, вибори, представницькі органи влади, а також через групи та об'єднання за інтересами (лобїзм); впливає на створення і функціонування державних органів; потребує від держави охорони й захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, але не допускає її втручання в приватні інтереси; використовує норми права, встановлені та закріплені державою у формах (джерелах) права, зокрема нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо [8, с. 8–9]; за допомогою держави суспільство актуалізує себе, інституціоналізуючи та фіксує суспільні відносини [9].

Роль цивілізованої держави в розвитку громадянського суспільства полягає в такому: слугує формою, що організовує громадянське суспільство і створює умови для його розвитку; є порівняно самостійною щодо громадянського суспільства і забезпечує солідарні публічні інтереси всіх членів суспільства; встановлює «правила гри», яких повинні дотримуватися громадяни та їх об'єднання, створює сприятливі умови для їх існування і розвитку; не втручається в приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства), адже таке втручання можливе лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки тощо [10, с. 81–82].

Підтримуємо думку про те, що суспільство та держава – базові елементи системи взаємовідносин. І доки існує людина, доки існуватиме суспільство, а від структурованості суспільства залежатиме належне функціонування держави [11, с. 6].

Вагомим завданням побудови взаємодії недержавних інституцій з органами влади є розвиток використовуваних та постійне розширення кола можливих форм такої співпраці [12, с. 91].

На сучасному етапі розвитку демократичних країн практичні взаємовідносини органів публічного управління та інститутів громадянського суспільства ґрунтуються на численних формах взаємодії між ними. Такі форми є доволі різноманітними, а їх конкретні види залежать від особливостей національної правової системи та політичних традицій [13].

У контексті дослідження варто зазначити, що в більшості європейських країн уже сформовано нормативну базу, яка визначає основні умови функціонування громадських організацій. Головним її завданням є чітке окреслення основних ролей, принципів і механізмів співпраці між органами влади та організаціями громадянського суспільства [14]. Важливе місце в нормативно-правовому закріпленні діяльності громадських організацій відведено питанням їх фінансування.

Відомо, що в європейських країнах використовують два основні механізми фінансування громадських організацій із боку держави: у вигляді безпосередньої підтримки з бюджету та опосередкованої фінансової підтримки. Безпосереднє фінансування здійснюється за рахунок державних субсидій, грантів, перерахування частини податкових надходжень, державних конкурсних та неконкурсних закупівель (контрактування), нормативної підтримки (лобіювання оплати послуг третьою стороною). До непрямої фінансової підтримки належить звільнення або пільги з податку на доходи організації, податкові пільги для донорів (грантодавців, спонсорів, меценатів, благодійників), звільнення або пільги з податку на доходи бенефіціарів [15, с. 111–112]. Кожна країна має власні підходи до цього питання, тому масштаб фінансової підтримки в кожній країні різний [16, с. 126–127].

Безсумнівно, напрацювання ефективних рішень, надання соціальних послуг, розвиток благодійництва та волонтерства, боротьба з корупцією – цих процесів потребує кожна демократична правова держава. Активність громадських організацій та залучення їх ресурсів

є корисним та вигідним для держави. Послуги з організації громадянського суспільства якнайкраще відповідають потребам споживачів, а також у багатьох випадках є більш економічними, ніж аналогічні послуги від самої держави або від бізнесу [17, с. 26].

Сьогодні концепція публічного управління визнає, що в деяких випадках державі доречно не брати на себе реалізацію соціальних функцій, а доручити це громадським організаціям, що подеколи мають можливість надавати їх якісніше. Це розвиває теорію та практику соціальних послуг, замовником яких є держава, укладаючи з громадськими організаціями-виконавцями адміністративні договори [18].

Специфіка публічного управління у сфері соціальної роботи полягає в розширенні можливостей і самостійності громадян у подоланні життєвих проблем, налагодженні зв'язків із соціальними службами та іншими організаціями, які мають необхідні ресурси і надають відповідні соціальні послуги. Державні та недержавні соціальні служби як один із напрямів соціальної роботи утворюють систему соціального обслуговування населення [19, с. 110]. Основними формами надання соціальних послуг є соціальна допомога, соціальне обслуговування та соціальний супровід [20, с. 32].

Одним із ключових інструментів вирішення соціальних проблем є функціонування і розвиток соціального підприємництва [21]. У європейських країнах соціальне підприємництво визначається як бізнес із соціальною місією. На відміну від звичайного підприємництва, на перше місце тут виходить соціальний аспект, а потім економічна ефективність. Особливостями діяльності соціальних підприємств у Європі є колективна форма власності та діяльність на користь територіальної громади. Тобто суб'єктом соціального підприємництва в такому разі є бізнес-підприємство із соціальною місією [22, с. 130]. Першими на законодавчому рівні в кінці 90-х років ХХ ст. діяльність соціальних підприємств легалізували країни Західної Європи (Італія, Іспанія, Греція, Бельгія, Франція, Португалія, Великобританія). На початку 2000-х років відповідні законопроекти були ухвалені в східноєвропейських та прибалтійських країнах (Угорщині, Чехії, Словаччині, Словенії, Польщі, Литві) [23, с. 58].

Важливою умовою розвитку та реалізації прав і свобод людини й громадянина, розвитку демократичного суспільства, належного забезпечення громадського контролю за діяльністю органів влади, що дає можливість впливати на рішення, ухвалені органами влади, сприяє забезпеченню прав та законних інтересів громадян, є доступ до публічної інформації [24].

До того ж право доступу до інформації та державних документів усвідомлюється як ключовий елемент публічного управління, який зміцнює легітимність органів влади в очах суспільства і його довіру до них. Публічність – один із принципів демократичної правової держави, який забезпечує зв'язок влади із суспільством, передбачає доступність управління для громадян через право вибору відповідних органів влади та участь у їх діяльності, прозорість їх функціонування, громадський контроль за їх діяльністю, а також їх службових та посадових осіб, за дотриманням конституційно закріплених інтересів суспільства, прав і свобод громадян [17, с. 92].

У розвинених країнах світу забезпечення доступу до публічної інформації є основним індикатором відкритості органів влади. У багатьох цих країнах уже давно ухвалено спеціальні закони про вільний доступ до інформації. Хоч вони багато в чому різняться, проте містять загальні для всіх категорії, серед яких такі: формулювання політики виконавчої влади, відносини з іншими країнами, розслідування злочинів та здійснення правосуддя, національна безпека, особисте життя громадян, комерційна таємниця тощо. Основоположним принципом у законах про вільний доступ до інформації є право особи мати вільний доступ

до урядової інформації, хоч і з неминучими винятками, які дають державним органам підстави відмовляти в наданні такої інформації [25].

Із-поміж наявних форм взаємодії органів публічного управління з громадянським суспільством чільне місце посідають консультації з громадськістю в процесах ухвалення рішень (формування та реалізації державної політики).

Варто зазначити, що в Європейському Союзі та в його країнах-членах існує широкий спектр офіційних інституцій (організацій, правових і регуляторних норм) і неформальних механізмів, якими користуються органи влади, щоб забезпечити консультації та участь громадськості та громадських об'єднань у розробленні й реалізації державної політики [26].

Складником механізму демократичного управління державою є громадська експертиза діяльності органів влади, коли громадськість через власні асоціації, об'єднання в такий спосіб долучається до оцінювання результатів упровадження державної політики. Аналізуючи діяльність органів влади, вносячи свої пропозиції, інститути громадянського суспільства сприяють цим покращенню державної політики або ініціюють формування чи перегляд такої політики. Результати якісно проведеної громадської експертизи діяльності органів влади корисні для обидвох сторін (як для органу влади, так і для інституту громадянського суспільства). Орган влади має змогу отримати інформацію щодо оцінювання якості та ефективності його роботи, почути думку громадськості щодо пріоритетних проблем, що потребують негайного вирішення та втручання. Натомість громадськість, одержуючи інформацію, починає краще розуміти, що саме робить влада [27, с. 30–31].

Одним зі складників взаємодії органів влади та громадянського суспільства є моніторинг діяльності органів державної влади громадським сектором [28]. Метою громадського моніторингу є підвищення підзвітності, прозорості діяльності органів влади та просування реформ в інтересах суспільства через виявлення слабких місць та внесення змін у прийняті політики та процедури прийняття, виконання та контролю за рішеннями органів влади [17, с. 129].

Осередками організованого впливу громадянського суспільства (як громадян, так і їх об'єднань) на діяльність органів влади є консультативно-дорадчі органи (громадські ради, комітети, комісії, палати, бюро, журі тощо), наприклад: Економічний і соціальний комітет у Європейському Союзі, Рада із суспільно-корисної діяльності при Міністерстві з питань праці та соціальної політики в Польщі, Естонська економічна й соціальна рада, Економічна й соціальна рада Іспанії, Трипартитська рада Республіки Литва, Економічна і соціальна рада Португалії, Національна тристороння соціально-економічна рада при Президентів України, Економічна й соціальна рада Республіки Болгарії та інші [29, с. 43]. Ефективність діяльності дорадчих структур відображається і в зменшенні вірогідності поширення корупційних явищ в управлінському процесі, адже рішення, що ухвалюються, виводяться у сферу публічної аргументації [17, с. 138].

Популярною формою взаємодії громадянського суспільства та влади можна вважати краудсорсинг (crowd – натовп і sourcing – використання ресурсів). Краудсорсинг – це залучення людських можливостей в online-просторі для спільного вирішення певних проблем чи втілення проєктів [30].

Висновки. Отже, звертаючись до теми громадянського суспільства та публічного управління, потрібно розуміти, наскільки ефективною є взаємодія держави та суспільства і якою мірою держава може виражати інтереси окремих громадян, об'єднань громадян, суспільства загалом. Адже саме в контексті такого взаємозв'язку суспільство може визначати публічне управління та напрями його здійснення. На сучасному етапі розвитку демократичних

країн практичні взаємовідносини органів публічного управління та інститутів громадянського суспільства ґрунтуються на численних формах взаємодії між ними. До основних форм взаємодії громадянського суспільства з органами влади в країнах Європейського Союзу можемо зарахувати такі: надання соціальних послуг, соціальне підприємництво, забезпечення права на доступ до публіч-

ної інформації, проведення публічних консультацій, здійснення громадської експертизи, ведення громадського моніторингу, утворення консультативно-дорадчих органів. Популярною формою взаємодії громадянського суспільства та влади є краудсорсинг – залучення людських можливостей в online-просторі для спільного вирішення певних проблем чи втілення проєктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткаченко І. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця. *Віче*. 2015. № 2. С. 15–19.
2. Актуальные проблемы теории государства и права : учебное пособие / отв. ред. Р.В. Шагиева. Москва : Норма : Инфа-М, 2011. 576 с.
3. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід : монографія / за заг. ред. С. Чернова, В. Воронкової, В. Банаха, О. Сосніна, П. Жукаускаса, Й. Ввайнхардт, Р. Андрюкайтене. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 608 с.
4. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства : навч. посіб. / за наук. ред. Ю.П. Сурміна, А.М. Михненка ; авт. кол. : Ю.П. Сурмін, А.М. Михненко, Т.П. Крушельницька та ін. Київ : НАДУ, 2011. 388 с.
5. Ковальчук В.Б., Панчук І.О. Громадянське суспільство та його правові цінності в умовах демократичної трансформації: досвід України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 865. С. 83–89.
6. Гураль П.Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 13–16.
7. Суспільство та влада: механізми взаємодії : навчально-методичні матеріали / А.М. Михненко, С.О. Кравченко, І.В. Пантелейчук та ін. Київ : НАДУ, 2013. 80 с.
8. Шевченко О.О. Взаємодія суспільства та влади : конспект лекцій. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. 47 с.
9. Макарова І.В. Розвиток інститутів громадянського суспільства: історичні аспекти. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10mivsia.pdf>.
10. Дорожня карта реформ Реанімаційного пакету реформ на 2019–2023 рр. : проєкт документа. 2018. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/Dorozhnyaya-karta-reform.pdf>.
11. Алексеев В.М., Липовська Н.А. Взаємовідносини держави та суспільства : навчальний посібник. Дніпро : ГРАНІ, 2019. 172 с.
12. Галай А.О. Зміст та форми взаємодії громадських організацій з державними інститутами. *Право та управління*. 2012. № 3. С. 87–98.
13. Балута І.В. Форми взаємодії неурядових організацій з органами публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 1(56). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-1/doc/1/07.pdf>.
14. Горелов Д. Державне фінансування громадських організацій: зарубіжний досвід та рекомендації щодо впровадження в Україні. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/811/>.
15. Петрушенко Ю.М. Шляхи удосконалення фінансової політики стимулювання діяльності громадських організацій в Україні. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 110–120.
16. Національні та міжнародні механізми фінансування громадянського суспільства. Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським суспільством. Київ : Фенікс, 2011. 336 с. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/86186?download=true>.
17. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020 / Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. Київ : Ваїте, 2016. 280 с.
18. Галай А.О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління : монографія. Київ : КНТ, 2015. 408 с.
19. Колосовська І., Нема О. Удосконалення публічного управління у сфері соціальної роботи на регіональному рівні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. № 4(39). С. 109–114.
20. Попова Л.М. Особливості надання соціальних послуг в Україні. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 29–36.
21. Кіреєва О.Б. Соціальне підприємництво як інструмент державної соціальної політики. *Публічне адміністрування: теорії та практика*. 2011. Вип. 2 (6). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11kobdsp.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11kobdsp.pdf).
22. Овсянюк-Бердадіна О.Ф., Крисько Ж.Л. Соціальне підприємництво як інноваційний інструмент вирішення суспільних проблем: передумови становлення та активізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6 (2). С. 129–132.
23. Горішна Н.М. Феномен соціального підприємництва: сутність і критерії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2016. № 2(39). С. 58–61.
24. Смокович М. Доступ до публічної інформації: окремі аспекти теорії та судової практики. *Право України*. 2014. № 3. С. 97–109.
25. Доступ до інформації в Україні та світі : методичні рекомендації. Краматорськ, 2016. URL: <http://justice-dn.gov.ua/index.php/19-publiczna-informatsiya/1075-dostup-do-informatsiji-v-ukrajini-ta-sviti>.
26. Самойленко Л.Я. Впровадження європейських стандартів у вітчизняну практику державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 12. С. 124–127.
27. Купрій В., Паливода Л. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади : навчальний посібник. Київ : Макрос, 2011. 200 с.
28. Крушельницька Т., Ралдугін Є. Деякі аспекти моніторингу діяльності органів державної влади щодо співпраці з інститутами громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. № 1. С. 245–257.
29. Розвиток системи управління в ЄС: досвід для України : наук. розробка / О.Я. Красівський, О.С. Киричук та ін. ; за заг. ред. О.Я. Красівського. Київ : НАДУ, 2013. 56 с.
30. Краудсорсинг: як спільними силами втілити ідею. URL: <https://inspired.com.ua/ideas/crowdsourcing/>.